

О. В. Ядранська,
кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри "Економічні теорії"
Ю. В. Лисенко,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри "Економіка підприємства"
І. В. Радамовська,
асистент кафедри "Економіка підприємства",
ОКВНЗ "Інститут підприємництва "Стратегія"

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИЗ ЯК ОСНОВНОЇ СКЛАДОВОЇ СИСТЕМИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ

Сьогодні криза є неминучою реальністю протікання економічних процесів на різних рівнях функціонування економіки. В статті систематизовано різні підходи до тлумачення понять "криза" та "антикризове управління", розглянуто перспективи використання теорії катастроф у сучасних умовах. Антикризове управління розглядається не лише на мікроекономічному, але й на макроекономічному рівні.

Today the crisis is the inevitable reality of the flow of economic processes at different levels of the economy. In the article were systematized different approaches to the explanation of the "crisis" and "crisis management", considered the prospects of catastrophe theory in modern terms. Crisis management is considered not only at the micro but also at the macroeconomic level.

Ключові слова: криза, антикризове управління, антикризове регулювання, стратегічний менеджмент, теорія катастроф, нелінійні системи, економічні процеси.

ВСТУП

Сучасні трансформаційні процеси в економіці України супроводжувалися нестабільністю та постійними змінами, що призвело до системної економічної кризи в країні. Нестабільність та кризовий стан економіки негативно впливає на всі сфери суспільного та економічного життя країни. Для цього періоду характерний значний спад виробництва, постійне знецінення грошей та зниження попиту на продукцію. Все вищепераховане викликає об'єктивну необхідність у застосуванні всіх можливих методів антикризового управління.

Зважаючи на це, можна з упевненістю стверджувати, що розбудова сучасних ринкових механізмів у економіці України потребує продовження науково-методичного обґрунтуван-

ня механізмів антикризового управління соціально-економічними процесами, що відбуваються в суспільстві. Особливої уваги в цьому аспекті потребують проблеми визначення меж та інструментів втручання в автоматизм ринкових процесів.

Базові теоретичні основи антикризового управління підприємством висвітлено в наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених, а саме: Ансофа І., Беляєва С.Г., Бланка І.О., Бляхмана А.С., Градова О.П., Гриньової В.М., Грязнової А.Г., Іванова Г.П., Кизима М.О., Короткова Є.М., Кошкіна В.І., Майера Є., Пономаренка В.С., Пушкаря О.І., Раєвнєвої О.В., Резнікової Т.О., Саймона Г., Шіма Д., Шредера Г.О. та інших.

Водночас відсутні системні наукові дослідження проблем антикризового

управління підприємством, із врахуванням комплексних критеріїв здійснення такого управління на постійній основі. Все це свідчить про високу актуальність теми, обраної для дослідження, адже вивчення та систематизація теоретичних підходів до тлумачення поняття кризи є підґрунтям для розробки складових антикризового управління економічними процесами.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою даної статті є систематизація теоретичних підходів сучасних науковців до визначення сутності понять "криза" та "антикризове управління", а також формування теоретико-методологічного базису для антикризового управління в умовах перехідної економіки.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення наступних задач:

— виявлення специфічних характеристик кризи в сучасних умовах та їх класифікація;

— дослідження з системних позицій існуючих теоретичних підходів до обґрунтування поняття антикризового управління;

— виявлення цілей та функцій антикризового управління не лише на рівні кожного конкретного підприємства, але й на рівні держави;

— дослідження можливості застосування теорії катастроф в сучасних умовах.

РЕЗУЛЬТАТИ

Кризові явища в економіці, як не банально це звучить, роблять сильних сильними, а слабких усувають з галузей і ринків. На сьогоднішній день як об'єкт дослідження антикризове управління розглядається переважно на рівні підприємств. Термін "криза" охоплює різноманітні феномени в життєвому циклі підприємств — від просто перешкод у функціонуванні підприємства через конфлікти до його ліквідації. Останнім часом цей термін набув значного поширення, однак розуміння сутності цього напряму управління, його змісту, особливостей, теоретичного підґрунтя ще знаходиться на стадії удосконалення.

Аналізуючи сучасні автореферати дисертаційних досліджень, що захищалися у напрямі антикризового управління, нами було зібрано авторське бачення кризи дисертантами та їх розуміння антикризового управління з метою узагальнення існуючих наукових теоретичних підходів та визначення існуючих недоліків.

Аналіз підходів до розуміння кризи наведено в табл. 1.

Узагальнюючи наведені визначення, можна констатувати, що автори у період 2004—2006 років (Ю.Є. Гайворонська, К.І. Залогіна, С.М. Іванюта) підходять до розуміння кризи як до фактору зовнішнього впливу. Інші автори більш схильні розглядати кризу як прояв внутрішніх суперечностей функціонування. Однак, кожне авторське бачення сходиться до того, що

Таблиця 1. Термінологічний аналіз поняття "криза"

Автор	Визначення
Ю.Є. Гайворонська (2006)	Криза підприємства – це прояв протиріч між показниками розвитку структурних елементів всередині підприємства або елементів зовнішнього середовища, які ставлять під загрозу подальший розвиток підприємства [2, с.6]
К.І. Залогіна (2004)	Криза підприємства – повторюваний, обмежений у часі та керований стан підприємства, який характеризується стійкими сильними коливаннями його параметрів за межами коридору допустимих значень; виникає внаслідок різкої втрати здатності підприємства адаптуватись до темпів і сили впливу екзо- та ендогенних змін середовища на макро- і мікрорівнях через порушення взаємозв'язків між циклами розвитку окремих компонентів системи підприємства; має важкопрогнозовані наслідки як позитивного, так і негативного характеру [3, с. 4].
С.М. Іванюта (2006)	Кризу підприємства пропонується розглядати, як стан який характеризується більш тривалим ніж кризова ситуація, періодом розвитку, зменшенням темпів зростання виробничих параметрів. Кризовий стан — процес економічного зниження відтворювальної функції суб'єкта господарювання, критичний період якого визначається дією законодавчих актів. [4, с.5]
Л.О. Лігоненко (2001)	Кризові явища в процесі функціонування підприємства як мікроекономічної системи є результатом загострення до критичного рівня внутрішніх суперечностей, порушення та неможливості самостійного відновлення стану рівноваги в її функціональних підсистемах. Як наслідок стан підприємства, спочатку погіршується, і поступово втрачається життєздатність можливість повернення до рівноважного стану, виникає дефіцит ресурсів або можливостей для подальшого розвитку [6, с.9]
О.М. Остапенко (2008)	Криза підприємства – це такий економічно нестабільний стан соціально-економічної системи (організації), що загрожує припиненню її діяльності через неспроможність підприємства здійснювати забезпечення операційної діяльності фінансовими ресурсами (в першу чергу власними коштами) [7, с.6]
О.Ю. Проскура (2002)	Кризовий стан підприємства – це незапланований, небажаний, обмежений за часом процес, який може істотно перешкодити або навіть унеможливити функціонування підприємства [8, с.7]
М.О. Риндач (2002)	Криза - це раптова і різка зміна тенденції, що підвищується, тенденцією, що знижується [10, с.7]
І.В. Шварц (2008)	Кризу підприємства можна розглядати як безпосередню загрозу його функціонуванню, що може проявлятися у фінансовому, організаційному та інших аспектах діяльності підприємства [13, с.8]

криза — це фактор, що тією чи іншою мірою ускладнює господарські результати функціонування.

Проведений аналіз наукових праць вітчизняних авторів та навчальних посібників з антикризового управління свідчить, що акцент переважно робиться на мікроекономічному змісті кризових процесів. Однак, за визначенням "Современного энциклопедического словаря", криза економічна (від греч. krisis — поворотний пункт) — різке погіршення економічного стану країни, що виявляється в значному спаді виробництва, порушенні виробничих зв'язків, що склалися, банкрутстві підприємств, зростанні безробіття і у результаті — в зниженні життєвого рівня, добробуту населення [9, с. 198—199].

О.Д. Чернявський [12, с. 6] розглядає кризу як переломний етап у функціонуванні будь-якої системи, на якому вона підпадає під зовнішній або внутрішній вплив, що вимагає від неї якісного нового реагування. В такому визначенні мова йде не лише про негативний вплив, а основною стає необхідність адекватного реагування системи на зміни.

А.М. Поддєрьогін [11, с. 342] підкреслює, що на практиці з кризою ідентифікується загроза неплатоспроможності та банкрутства, діяльність в неприбутковій зоні або брак по-

тенціалу для успішного функціонування.

Таким чином, дана група вчених дотримується думки, що криза є загрозою для сталого розвитку, розгортання якої може призвести до руйнування економічної системи.

С.Н. Кукушкін [5, с. 6] під кризою пропонує розуміти фазу, що завершує визначений етап у розвитку організаційної форми (системи) і в той самий час є початковою (першою) фазою нового етапу розвитку. Він стверджує, що криза настає при виході зі стану невизначеності, тобто ризик вже є реалізованим.

На думку З.Айвазяна, В.Кириченка, А. Евсеева [1], криза в широкому сенсі як зміна тенденції збільшення тенденцією зниження — невід'ємна характеристика ринкової економіки. Виходячи з цього, будь-яке управління автори вважають антикризовим, а зміст і методи ефективного (звичайного) і антикризового управління не відрізняються. Автори пропонують "звучити" поняття кризи, для чого диференціюють її фази, що відрізняються за змістом, наслідками і необхідними заходами щодо їх усунення.

Перша фаза — зниження рентабельності і об'ємів (криза в широкому сенсі). Наслідком цього є погіршення фінансового положення підприємства, скорочення джерел і резервів розвит-

ку. Вирішення проблеми може лежати в сфері як стратегічного управління (передивляється стратегії, реструктуризація підприємства), так і тактичного (зниження витрат, підвищення продуктивності).

Друга — збитковість виробництва. Наслідком виступає зменшення резервних фондів підприємства (якщо такі є — інакше відразу настає третя фаза). Вирішення проблеми знаходиться в сфері стратегічного управління і реалізується, як правило, через реструктуризацію підприємства.

Третя — виснаження або відсутність резервних фондів. На погашення збитків підприємство направляє частину оборотних коштів і тим самим переходить у режим скороченого відтворення. Реструктуризація вже не може бути використана для вирішення проблеми, оскільки відсутні засоби на її проведення. Потрібні оперативні заходи зі стабілізації фінансового положення підприємства і дослідження засобів на проведення реструктуризації. В разі неприйняття таких заходів або їх невдачі криза переходить у четверту фазу.

Четверта — неплатоспроможність. Підприємство досягло того критичного порогу, коли немає засобів профінансувати навіть скорочене відтворення і (або) платити по попередніх зобов'язаннях. Виникає загроза зупинки виробництва і (або) банкрутства. Необхідні екстремні заходи з відновлення платоспроможності підприємства і підтримки виробничого процесу.

Таким чином, як вважають З. Айвазян, В. Кириченко, А. Евсеев [1], для третьої і четвертої фаз характерні нестандартні, екстремальні умови функціонування підприємства, що вимагають термінових вимушених заходів. Ключовим моментом тут є настання або наближення неплатоспроможності. Саме ця ситуація, на нашу думку, і має бути об'єктом антикризового управління.

У загальноприйнятому розумінні криза — це крайнє загострення суперечностей у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі. Зовсім різними можуть бути причини кризи. Об'єктивні причини кризи можуть бути пов'язані з циклічними потребами модернізації й реструктуризації, а суб'єктивні — можуть відображати помилки й волюнтаризм в управлінні, а також природні, що характеризують явища клімату, погоди й ін.

Так само причини кризи можна розділити на зовнішні й внутрішні. Зовнішні причини кризи, як правило, пов'язані з тенденціями макроекономічного розвитку, розвитку світової економіки, політичною ситуацією в країні, конкуренцією, внутрішні — з ризиковою стратегією маркетингу, недоліками в організації виробництва, недосконалістю управління, внутрішніми конфліктами, інноваційною й інвестиційною політикою.

Очевидно, що запропонований більшістю авторів підхід до розуміння

кризи більшою мірою орієнтований на мікрорівень економічного аналізу, ніж на макрорівень, який в більшості випадків економічну кризу зумовлює. Така орієнтація в системі антикризового управління, на нашу думку, надмірно спрощує сам процес управління та значною мірою викривляє причини кризових процесів.

Слід звернути увагу на те, що криза являє собою категорію діалектики, яка поширює свій вплив на різних рівнях. На нашу думку, ознаки кризи диференціюються, насамперед, за її типологічною приналежністю: масштаби, проблематика, гострота, сфера розвитку, причини, можливі наслідки, фаза прояву тощо (табл. 2).

У розвитку будь-якої системи існує ймовірність настання кризи. Характерною рисою ринкової економіки є те, що кризові ситуації можуть виникати на всіх стадіях життєвого циклу підприємства (становлення, зростання, зрілість, спад). Але, набувши універсального змісту, криза здійснює тиск не тільки на підприємство, але й на людей, виробників, галузі, країни тощо.

Стрімкий розвиток інституту неспроможності в Україні, не міг не відобразитися на теоретичній пропрацьованості основних елементів так званого антикризового управління, тому що в основному економісти користувалися перекладними виданнями й термін "криза" сам по собі найбільш яскраво й зрозуміло для будь-якої людини характеризує негативний процес, тому цілком зрозумілим стало використання терміна "антикризове управління". Згодом з нагромадженням практичного досвіду банкруства поняття стало ускладнюватися й мало на увазі вже заходи щодо попередження, нейтралізації й подолання кризи. Ряд дослідників залежно від предмета стали розділяти антикризове управління й антикризове регулювання.

Прогрес в сфері економічного прогнозування, економетрики й фінансового планування полегшив передбачення й оцінку кризових процесів. Однак конкретні рішення багатьох проблем дотепер не знайдені. Основні труднощі пов'язані з відсутністю однозначного теоретичного й практичного методу вирішення проблеми невизначеності.

Універсальність антикризових процесів у різних сферах визначає необхідність пошуку єдиного підходу й дослідження широкого кола нелінійних рівнянь, що виникають у великій кількості конкретних завдань.

За допомогою моделей економічного зростання визначаються основні тенденції розвитку економіки, прогноуються обсяги виробництва, оцінюється ефективність використання і розподілу ресурсів. Ці моделі дозволяють визначити здібність до заміщення чинників виробництва, врахувати вплив на економіку науково-технічного прогресу, державного регулювання, демографічних змін, витрат на освіту тощо.

Таблиця 2. Класифікація криз за різними ознаками

Ознака класифікації	Вид кризи	Характеристика
За масштабами прояву	Загальні	Охоплюють всю соціально-економічну систему
	Локальні	Охоплюють тільки частину соціально-економічної системи
За проблематикою	Макрокризи	Ім властиві більші обсяги й масштаби проблематики
	Мікрокризи	Охоплюють тільки окрему проблему або групу проблем
За структурою відносин у соціально-економічній системі	Економічні	Відображають гострі протиріччя в економіці країни або економічному стані окремої організації
	Соціальні	Виникають при зіткненні інтересів різних соціальних груп або організацій: працівників і роботодавців, профспілок і т.д.
	Організаційні	Проявляються як кризи реорганізації: поділу, інтеграції, злиттів і поглинань, діяльності окремих підрозділів
	Технологічні	Виникають як кризи нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях
За безпосередніми причинами виникнення	Природні	Викликані природними умовами життя й діяльності людини
	Суспільні	Викликані суспільними відносинами у всіх видах їхнього прояву
	Екологічні	Виникають при зміні природних умов, викликаних діяльністю людини
За ймовірністю виникнення	Передбачувані	Кризи, ймовірність виникнення яких можна передбачати, проаналізувати
	Несподівані	Кризи, ймовірність виникнення яких не можна вгадати
За популярністю	Явні	Кризи, прояви яких відомі, помітні, а наслідки передбачувані
	Латентні	Кризи, прояви яких протікають непомітно, а наслідки стають несподіваними
За ступенем наслідків	Глибокі	Призводять до глибоких змін у системі
	Легкі	Не призводять до глибоких змін

А. Пуанкаре й А. Ляпуновим майже 100 років назад були отримані перші результати, пов'язані з якісним вивченням поводження рішень систем диференціальних рівнянь. Значний внесок у розвиток їх ідей внесли А.А. Андронов і Л.С. Понтрягин, які ввели поняття брутальності, тобто структурної стабільності системи. Однак тільки з 50-х років минулого століття почався інтенсивний розвиток як самої теорії катастроф, так і її численних додатків.

Теорія катастроф досліджує динамічні системи, що становлять широкий клас нелінійних систем і описуються рівняннями виду:

$$\frac{\partial x_i}{\partial t} = f_i(x_i, c_\alpha) \quad (1)$$

де x_i — змінні, що характеризують стан системи;

c_α — набір параметрів завдання (керуючі параметри).

В елементарній теорії катастроф розглядається окремий випадок динамічних систем: передбачається, що існує потенційна функція — аналог потенціалу електричного поля, і що система перебуває в стані рівноваги. Завданням є дослідження змін станів рівноваги потенційної функції при зміні керуючих параметрів.

Значення елементарної теорії катастроф полягає в тому, що вона зводить величезне різноманіття ситуацій, що зустрічаються на практиці, до невеликої кількості стандартних схем, які можна детально досліджувати раз і назавжди.

Ця теорія підводить ефективну стандартну базу під опис якісних змін у лінійних рівняннях, що моделює системи, далекі від рівноваги. Вона є ос-

новою аналізу теорії біфуркації в теорії переходів термодинамічних систем у нові структурні стани.

Вирішення питання про те, яку модель вибрати при вивченні економічної системи, визначається завданнями, поставленими перед дослідником, масштабом об'єкта аналізу (національне господарство, галузь, підприємство, окреме виробництво), періодом прогнозування (короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий) і наявністю об'єктивної і всебічної інформації для дослідження і розробки заходів антикризового управління.

Виходячи з розуміння кризи, відповідно мають розроблятися також заходи антикризового управління. Нами було продовжено аналіз авторських підходів щодо антикризового управління, згідно з якими було визначено, що в підходах до визначення антикризового управління також не існує єдності.

Зараз все частіше в літературі з антикризового управління останнє асоціюється в деяких авторів з різновидом стратегічного менеджменту. У той же час, на нашу думку, антикризове управління й стратегічний менеджмент — самостійні категорії. У кожній — свої цілі, завдання й сфері застосування. Стратегічний менеджмент не розглядає ситуації, пов'язані з виходом підприємств із кризового стану, а тим більше — з їхньою ліквідацією. Стратегічний менеджмент можна розглядати і як "початковий пункт", і як "ядро" антикризового управління. Антикризове управління — більш широка економічна категорія, що відображає значно більший спектр економічних відносин, ніж стратегічний менеджмент.

Гайворонська Ю.Є. пропонує розглядати "антикризове управління" як спеціальний, комплексний процес моніторингу впливу негативних факторів на діяльність підприємства з метою забезпечення його постійного функціонування у зоні економічної безпеки, вжиття заходів щодо попередження переходу підприємства до кризової зони, а у критичних випадках — з метою його максимально швидкого та ефективного виходу з кризової зони. Розвиток наукового пошуку основ антикризового управління саме в такому змісті, на авторську думку, найбільше відповідає сучасним умовам, що склалися в економіці України [2].

На думку К.І. Залогіна, "антикризове управління" слід розглядати у широкому сенсі як систему попередження кризи, превентивне антикризове управління. Принципово важливим, на авторську думку, є системність у підході до розробки та впровадження системи антикризового управління на підприємстві, забезпечення постійного зворотного зв'язку на всіх стадіях антикризового управління для мінімізації можливості виникнення (посилення) кризових явищ через неадекватне управління процесами подолання криз на підприємстві [3, с. 9].

На думку С.М. Іванюти, "антикризове управління" — це система організаційно-економічних заходів з діагностики, попередження, нейтралізації і подолання кризових явищ та їх причин виникнення в економічних системах на всіх рівнях економіки. Антикризове управління базується на загальних принципах і методах, які притаманні управлінським процесам: плануванню, організації, обліку, аналізу, регулюванню і координації, контролю і мотивації, хоча має свої особливості [4, с. 14].

На думку Л.О. Лігоненко, антикризове управління — це спеціальним чином побудована система управління, націлена на найбільш оперативне виявлення ознак кризового стану та створення відповідних передумов для їх своєчасного подолання з метою забезпечення виживання та відновлення життєздатності окремого суб'єкта господарювання, недопущення виникнення ситуації його банкрутства [6, с. 17].

З точки зору О.М. Остапенко, "антикризове управління" — це певним чином організований вид менеджменту, який націлений на запобігання та подолання ознак кризового стану підприємства протягом всього його життєвого циклу діяльності, за допомогою добре налагоджених економічних, нормативно-правових, методологічних механізмів [7, с. 7].

На думку О.Ю. Проскури, поняття "антикризове управління" доцільно розглядати як складовий елемент системи управління підприємством, що включає в себе забезпечувальну і функціональну складові. Першу з них складають підсистеми організаційного, методичного, нормативного і правового забезпечення. Функціональна частина, яка поєднує функції управління кризовими станами, являє собою комплекс економічних і організацій-

них методів, що сприяють вирішенню задач контролю за станом підприємства, своєчасній діагностиці і запобіганню кризовим станам, а також зняттю гостроти кризи та фінансовому оздоровленню підприємства [8, с. 6—7].

І.В. Шварц пропонує використовувати замість терміна "антикризове управління" термін "антикризовий менеджмент". Автор в межах дослідження обґрунтовує доцільність трактування поняття "антикризовий менеджмент" у більш ширшому розумінні. Згідно з цим авторський варіант визначення цього поняття полягає у плануванні та проведенні заходів зі збереження та покращення базисних показників сталості та розвитку на підприємстві, а також створення моніторингової системи аналізу відповідних показників [13, с. 9].

Розглядаючи визначення антикризового управління, що наведені у підручниках, можна констатувати, що, зокрема, Л.О. Лігоненко розглядає антикризове управління як безперервний процес, невід'ємний елемент загальної системи управління підприємством, здійснюваного в умовах обмежень за часом і фінансам, який включає своєчасну діагностику кризової ситуації, аналіз причин її виникнення, визначення системи заходів з функціонування підприємства в кризових умовах, розробку плану виходу з неї [6, с. 15].

Проведений теоретичний аналіз дозволяє нам зробити певне узагальнення існуючих методичних підходів до антикризового управління та визначити на їх підставі авторське бачення. Якщо сконцентрувати увагу лише на антикризовому управлінні підприємством і не зважати на ситуацію в галузях в цілому, то структура національної економіки стане ще більш проблемною, бо держави зі слабкою, несталою, вразливою економікою стають першими жертвами масштабних криз. А, на нашу думку, саме державі належить головна роль системного регулятора, який може й повинен захистити національну економіку від згубних наслідків впливу кризових процесів. Отже з причини виникнення кризових явищ та розробляти заходи щодо усунення їх наслідків необхідно шукати через призму динаміки розвитку соціально-економічної системи в цілому.

ВИСНОВКИ

Отже, на нашу думку криза — це системна неспроможність будь-якої системи нарощувати і ефективно використовувати наявні людські, фінансові, інформаційні та інші ресурси і будь-яке управління повинно це враховувати, тобто бути побудованим з урахуванням можливості й небезпеки кризи. Формування економічних стратегій такого управління повинно здійснюватися в кілька етапів:

— аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів і оцінка ймовірності виникнення кризових явищ;

— у випадку настання кризових явищ — аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів з метою виявлення причин кризи;

— аналіз стану підприємства, га-

лузі, країни, що перебуває в кризовій ситуації;

— перегляд системи цілей управління.

Виходячи із усього вищесказаного, антикризове управління можна представити як систему заходів з діагностики, попередження, нейтралізації й подолання кризових явищ і їхніх причин на всіх рівнях економіки.

Література:

1. Айвазян З. Антикризисное управление: принятие решений на краю пропасти [Электронный ресурс] / З. Айвазян, В. Кириченко, А. Евсеев: <http://www.ipnou.ru/article.php?idarticle=005295>
2. Гайворонська Ю.Є. Методичні основи функціонування механізму антикризового управління підприємством: автореф. дис. на здобуття ступеню канд. екон. наук; Нац. транспортний ун-т. — К., 2006. — 19 с.
3. Залогіна К.І. Антикризове управління промисловим підприємством в умовах перехідної економіки України: дис. ... на здобуття ступеню канд. екон. наук; Хмельн. держ. ун-т. — Хмельницький, 2004. — 20 с.
4. Іванюта С.М. Антикризове управління у аграрній сфері: автореферат дис. на здобуття ступеню д-ра екон. наук; Нац. наук. центр "Ін-т аграрної економіки" УААН. — К., 2006. — 36 с.
5. Кукушкин С.Н. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємства: підручник. — Приор-издат, 2007. — 192 с.
6. Лігоненко Л.О. Антикризове управління торговим підприємством: автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра екон. наук; / Киев. нац. торгов.-екон. ун-т. — К., 2001. — 35 с.
7. Остапенко О.М. Антикризове управління сільськогосподарськими виробничими кооперативами: автореф. на здобуття ступеня канд. екон. наук; Луганський національний аграрний університет, Луганськ, 2008. — 22 с.
8. Проскура О.Ю. Антикризове управління підприємством: автореф. дис. на здобуття ступеню канд. екон. наук; Харк. держ. екон. ун-т. — Х., 2002. — 18 с.
9. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. — 2-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
10. Риндач М.О. Антикризове управління організаціями соціальної сфери в умовах транзитної економіки (на прикладі туристських установ м. Ялта): дис. ... на здобуття ступеня канд. екон. наук. — 2002.
11. Фінанси підприємств: Підручник під ред. А.М. Поддєрьогін, перероб. та доповн. — К.: КНЕУ, 2002. — 460 с.
12. Чернявський А.Д. Антикризове управління підприємством: навч. посібник. — Л.: МАУП, 2006. — 256 с.
13. Шварц І.В. Механізм забезпечення ефективності антикризового управління підприємством (на прикладі машинобудівних підприємств): дис. ... на здобуття ступеня канд. екон. наук — 2008.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2010 р.